

BOGHANDLEREN JOACHIM MOLTKE OG HANS VIRKSOMHED 1626–1664

AF

INGRID ILSØE

Oplysninger om bogproduktion og bogomsætning i det 17. århundredes Danmark er spredte og sparsomme. Gennemløber man Bibliotheca Danicas fortegnelse over boghandlerkataloger, finder man, udover salgskatalogerne fra de udenlandske boghandlere Elzevirerne og Janssonius, ialt 4 kataloger fra århundredet udsendt af danske boghandlere, af Jørgen Holst én, af Joachim Moltke én og af Daniel Paulli to.

Om Joachim Moltke, hvis virksomhed falder fra 1626–1664, er der imidlertid på forskellig vis bevaret så meget materiale, at det er muligt mere indgående at beskrive omfanget af hans forretning, som ikke hidtil har været dybtgående behandlet.¹⁾ Kilderne til hans virksomhed er i hovedtræk følgende: 1. Førnævnte boghandlerkatalog fra 1640. – 2. De privilegier, Moltke erhvervede, på udgivelse af bøger.²⁾ – 3. Messekatalogerne fra bogmesserne i Leipzig og Frankfurt a. M., hvori Moltke annoncerede en del af sine bøger. – 4. To trykte auktionskataloger over de udenlandske bøger, som fandtes i Moltkes boghandel efter hans død og solgtes 29.10.1666 og 19.2.1667.³⁾ – 5. Et inventarium over de danske bøger i Moltkes boglade, udarbejdet efter hans død af Daniel Paulli 1666, med dertil hørende aktstykker i arvestridighederne om hans efterladenskaber. Inventaret er nylig udgivet og er med sine mange oplysninger om Moltkes virksomhed den egentlige anledning til at denne tages op til samlet behandling.⁴⁾

Boghandler- og forlæggervirksomhed

Joachim Moltke var indvandret fra Tyskland og vistnok født i Rostock. Han begyndte 1626 i København som bestyrer af Johann Hallervords boglade, men blev snart efter selvstændig boghandler, idet han 8.12.1628 fik kongelig bevilling til at holde boglade i Frue Kirke „med adskillige

fornødne uforærgelige augsburgiske, teologiske og filosofiske Materier“ samt de skolebøger, som måtte blive forordnet. Samtidig pålagdes det ved et kongebrev rektor og professorerne ved Københavns universitet at føre tilsyn med, at Moltke holdt en ubeklagelig boglade, og at han ikke førte „forærgelig Materier mod den Ausburgische Confession, huorved Vngdommen kand forförris . . .“.⁵⁾ 13.9.1634 fik han så direkte kongelig bevilling som universitetsboghandler og blev dermed forskånet for „kongelig, borgerlig och byes tyngde“, idet det dog tillodes de to universitetsbogtrykkere også at drive nogen boghandel.⁶⁾ Den immunitet Moltke som universitetsboghandler således havde, sikrede ham frihed for de byrder, der blev pålagt Københavns borgere, og universitetets beskyttelse i tilfælde af forsøg fra byens side på krænkelse heraf, såsom indkvartering af soldater under svenskekrigene,⁷⁾ men betød på den anden side også delagtighed i de Universitetet pålagte ydelser.⁸⁾ Hans stilling medførte udførelsen af forskellige hverv for Universitetet af forretningsmæssig art. Eksempelvis blev Moltke sammen med universitetsbogbinderen Jørgen Holst – vel som særlig handelskyndige – i 1650 på rektors vegne sendt til indehaverne af det ostindiske kompagni med professorernes opsigelse af den kapital, som de havde sat i kompagniet. Det fremgår af den påtegning, som Moltke på Holsts og egne vegne har gjort om udførelsen af hvervet, at de måtte løbe forgæves fra den ene til den anden af debitorerne.⁹⁾ Yderligere en konsekvens af relationen til Universitetet var, at Moltke i 1641-42 måtte give en række bøger til Universitetet og Valkendorfs kollegium. Sandsynligvis har man søgt at få ham ind under en lignende ordning som den der gjaldt for universitetsbogtrykkernes pligt-aflevering, men Moltke vægrede sig og gør ved afleveringen opmærksom på, at bøgerne giver han som gave, men deres indbinding ønsker han betaling for, og ud for hver bog anføres så bindprisen. Listen omfatter knap 50 bøger, størsteparten Moltkes egne forlagsartikler, dels de mere omfangsrige som Jesper Brochmands teologiske hovedværker og værker af Johannes Meursius og Ole Worm, dels skolebøger og opbyggelsesbøger.¹⁰⁾

Fra starten har Moltke bestræbt sig på at opfylde sine forpligtelser som universitetsboghandler med at have et velassorteret lager. Den plads han havde fået anvist i Frue kirke, fyldte han hurtigt med bøger til stor gene for præsterne, der i 1644 klagede til konsistorium „anlangende at Jochum (Moltken) maatte tilholdes at indrømme dem slet det Kapel, som er bag hans Boglade, og deraf at udtage hvis Bøger, som han det haver opfyldt med, dem til stor Forhindring. Hvorpaa blev skrevet, at saadan deres Begjæring skulde ske Fyldest“.¹¹⁾ Fra omtrent samme tid, nemlig 1646,

da Jørgen Eilersen blev rektor ved Metropolitanskolen, oplyses det, at Moltke med biskop Jesper Brochmands tilladelse havde sit lagerrum for bøger på skolens loft.¹²⁾ En lagerplads, som han måske stadig benyttede i 1661, da der i grundtaksten for dette år under Nørregade anføres „Wor Frue Scholle. Jochum Molchens bogskaff. 100 rigsdaler“. Dog kan der i dette tilfælde være tale om en regulær bygning, og måske selve hans boglade, hvad der er noget, der tyder på, siden det i grundtaksten for 1668 på samme sted, men uden tilføjelsen „Wor Frue Scholle“ anføres „Jocum Moltkens boglade 100 daler“. Herudover har han ligeledes i Nørregade haft en ejendom, der begge gange takseres til 250 daler, og i St. Pedersstræde „3 woninger“ vurderet til ialt 70 daler.¹³⁾

Over en del af sit lager udsendte Moltke 1640 den førnævnte salgskatalog – den ældst bevarede danske boghandlerkatalog – omfattende en samling teologisk litteratur på latin, tysk og dansk, som han på det tidspunkt lå inde med. Katalogen, der således er begrænset til faget teologi, er opdelt efter sprog. Mens bøgerne på latin og på dansk er ordnet efter formater: folio, kvart, oktav og „parvo modo“, de helt små formater, er der ved bøgerne på tysk udsøndret en række undergrupper, dels forskellige typer prædikensamlinger, dels nogle grupper med teologiske stridskrifter. I katalogen har Moltke medtaget flere af sine forlagsskrifter. At nogle af titlerne er fra før 1550 godtgør, at Moltkes virksomhed ikke blot har begrænset sig til salg af nye bøger, men at han også i nogen grad har drevet antikvarboghandel.¹⁴⁾

En ansøgning fra Moltke om officiel bistand til at få betaling for nogle bøger, som han og svigerfaderen havde solgt til „Mester Christen Tisted“, viser, at han ydede sine kunder kredit. I dette tilfælde var køberen blevet sindssyg og levede i fattigdom i Malmø, så Moltke anmodede om tilladelse til at få sit tilgodehavende dækket ved at få nogle af bøgerne igen. Et kongebrev af 1.6.1639 til Malmøs borgmestre og råd påbød, at de i vidners nærvær skulle lade Moltke komme til en kiste, hvori en del af bøgerne befandt sig, for at han kunne få sin „Betaling deraf efter lovligt Bevis“. ¹⁵⁾ Fra en senere tid foreligger en regning for bøger, som Moltke har solgt til kongens livlæge Simon Paulli. ¹⁶⁾ Regningen, der er på 56 rdl. 5 mark og 8 sk., omfatter leveringer fra årene 1662-65. I denne periode har Paulli købt ikke mindre end 13 eksemplarer af det af ham selv forfattede værk „Flora Danica“ 1648, dels indbundet, dels uindbundet, til priser der svinger mellem 2 rdl. 4 mark for uindbundne eksemplarer og 3 rdl. 4 mark for de dyreste indbundne eksemplarer. Nogle af posterne viser, at Paulli har optrådt som mellemmand for en søn, som var boghandler i Strasbourg, idet to eksemplarer af „Flora Danica“ er købt på

sønnens vegne, og ligeledes 20 eksemplarer til 1 mark pr. stk. af en grammatik forfattet af professoren i fransk og italiensk ved Sorø Akademi Daniel Matras.¹⁷⁾

Moltkes virksomhed strakte sig ud over hovedstaden og dens nærmeste omegn. I 1633 har han haft stude i Sct. Knuds kirke i Odense, og af skiftet efter bogbinder Gregorius Simensen i Odense 1644 fremgår det, at Moltke har leveret ham bøger (til videre forhandling) for 70 daler og 11 skilling. En i 1639 afdød rektor i Køge skyldte ham 16 daler for „betroede“ bøger og har vel altså forhandlet hans skolebøger.¹⁸⁾ Ud over denne mere lokalt prægede handelsvirksomhed har han regelmæssigt besøgt de tyske bogmesser i Leipzig og Frankfurt (hvorom senere) samt ved forskellige lejligheder søgt handelsforbindelser både i Italien og i Amsterdam med Elzevirerne. Det sidste ikke med større held, som det fremgår af et brev fra Ole Worm til Rasmus Bartholin, der 1647 opholdt sig i Holland: „At mine Mindesmærker ikke findes til salg i Amsterdam, er ikke mærkeligt; thi de Folk er saa smaalige, at de ikke vil udveksle Varer med vore Landsmænd. Moltichen fortæller derfor, at de Ting, han sender til Elzevir, er blevet tilbagesendt til ham, som var de usælgelige. Saa stor er den Ubillighed, som præger de Mennesker“.¹⁹⁾

I 1632 udkom Peder Claussøns „Norriges oc omliggende Øers sandfærdige Bescriffuelse . . .“, på Moltkes forlag og af ham dediceret til Christopher Urne, statholder i Norge, og Jens Bielke, Norges kansler. I dedikationen fremhæver han værdien af, at der udgives gode bøger, og han udvikler videre, at mange „christelige Konger“ har indset, hvor meget barbari, der eksisterede, før man fik gode bøger at læse. Derfor har de givet de lærde stipendier, for at de kunne forfatte nyttige bøger til „Ungdommens nytte oc Rigernis velstand“. Og for at bøgerne kunne fås til en billig pris, er de fremfor „andre Kiøbmandskaber“ fritaget for told og afgift, „at de Fattige saa vel som de Riige her met kunde være hiulpen oc ved dette Middel lære huis de i fremtiden kunde tiene deris Fæderne land . . .“. Moltke fortsætter med at fremhæve Christian IVs „favor oc mildhed mod alle som . . . met Bøgger handtiere oc omgaais“, hvad han selv kan bevidne „idet hans M. mig naadigst formedelst gode Venners intercession, met sit Kongelig Privilegio hafuer benaadet oc saa mildeligen sit Kongelig Academics Bibliopolium tilfortroit“, hvad Moltke erkender med taknemmelighed. Derfor har han altid beflittet sig på at skaffe „fra atskillige fremmede Steder huis aarligen aff de fornemste lærde Mænd derude er blefuen til Trycken forfærdiget: Men endocsaa paa min egen Bekostning forlagt baade Latinske oc Danske Bøgger som aff de Hæderlige Professoribus her udi Universitet, saa vel som andre

OLAI BORRICHII
PARNASSVS IN NVCE,
 Post Labores Eruditissimorum hominum,
SME TII, GLONERI, RICCIOLII,
CAVALLI, COELEMANNI, etc.
 luci pública expositus, et paucissimis vassam
 illam quantitatam dubiarum sylvam
 docentium pariter ac discentium commodo
 vtiliter contractam exhibens, simul q
 Erroribus accentuum plurimis, maximis,
 Minimis in pronuntiando familiaribus
 larvam fideliter detrahens

HAENIÆ ex officinâ. Ianssoniana, Anno J. 654

Kobberstukket titelblad til Ole Borchs »Parnassus in Nuce«, trykt 1654 hos Christianus Janssonius [dvs. Christen Jensen Wering] på Moltkes forlag.

lærde Mænd her i Rigerne ere elaboreret, oc menige mand til gaffin til-sammen skrefuit“.

På et tidligt tidspunkt af sin virksomhed har Moltke altså startet sin løbebane som forlægger, åbenbart med nogen kapital i ryggen, så han kunne betale godt for manuskripter, hvis man da ellers skal tro Ole Worm. Han beretter 1631 i et brev: „Dr. Caspar Bartholins Enke giver nødigt noget af hans manuskripter fra sig, dels fordi hun har en meget haabefuld og højt begavet søn, hvem hun haaber engang sikkert at kunne betro disse ting, dels fordi Hallerforts svigersøn, der driver boghandel her, kaster graadige Blikke derpaa og er ivrig efter at erhverve dem til Of-fentliggørelse for en ikke ringe sum“. ²⁰⁾ Moltke har muligvis forhandlet denne sag efter aftale med sin svigerfader Johann Hallervord, der var forlægger for en række af Caspar Bartholins værker, både før og efter dette tidspunkt, måske fordi de har haft erfaring for at Bartholins værker var gode forlagsartikler. Bartholin havde dog truffet den testamentariske disposition, at intet af hans manuskripter måtte udgives, bortset fra et enkelt, så Moltke fik ikke noget ud af sit tilbud. ²¹⁾

I den ovenfor refererede dedikation får Moltke meget behændigt under-streget, hvor gavnligt for alle det er, at bøger er fritaget for told og afgift. At han har våget over denne rettighed fremgår af, at han flere gange klager over, at han mod sit privilegium, – hvormed han formentlig hen-tyder til sit privilegium som universitetsboghandler, – er blevet afkrævet told af bøger og papir. I 1645 får han så udtrykkelig kongelig bevilling på toldfri indførsel af bøger og papir. Det understreges dog, at han skal sælge begge dele billigt, hvis han ønsker at nyde bevillingen. ²²⁾ Også den række privilegier, som han mellem 1630 og 1662 skaffede sig viser, at han helt igennem var en initiativrig forretningsmand.

Erhvervelsen af en ret på trykning og forhandling af bøger, som regel gældende i 10 år, var en måde at sikre sig på i konkurrencen med andre boghandlere. Det kunne være en bekostelig affære, hvis man havde ud-givet en stor og dyr bog, som en anden boghandler så blot eftertrykte eller måske importerede fra udlandet. „Store Bøger at lade trycke eller prente, udkræffue icke ringe Penge, oc dersom de icke ville gaa vel fra Haanden, da er all Omkostning derpaa anvendt, spilt, huorved mange Boghandlere bliffue til fattige Stackele, uden saa er, at de med synderlige beneficiis oc Privilegiis bliffue benaadede“, skriver Moltke i fortalen til Vilhelm Alards „Siemens aandelige Apoteeck“ 1643, ²³⁾ og ingen andre samtidige boghandlere har med samme ihærdighed søgt at sikre deres virksomhed mod eftertryk. ²⁴⁾ I Rigsarkivet findes en udateret ansøgning fra Moltke om privilegium på nogle bøger. Den må være skrevet mellem

29.9.1638 og 1.6.1639, fordi han om en af bøgerne, „Andächtigt Gebetbüchlein“, skriver, at han „nys“ har dediceret den til „K. M. Princessinen“, den udvalgte prins Christians gemalinde, Magdalena Sibylla. Dedikationen er dateret 29.9.1638, og bøgerne får han privilegium på 1.6.1639.²⁵⁾ Dokumentet, der er skrevet på latin med enkelte danske indslag, er en opsummering af hans ønsker og formentlig enten sidste side af en længere ansøgning eller et resumé af en mundtlig fremsat anmodning. Der er tale dels om bøger, som allerede er i handelen, udgivet af ham selv eller andre, dels om bøger som han har til hensigt at lade trykke, ialt 17 titler, hvortil kommer hele Jesper Brochmands forfatter-skab, Stephan Stephanus' skolebøger samt nogle ikke ved titel nævnte bøger af Johannes Meursius og Caspar Bartholin. Det er klart de gangbare forlagsartikler, Moltke er ude efter, opbyggelsesbøgerne med Brochmands postil som den største, skolebøgerne, forordningerne og Jyske Lov og ikke mindst et almanakprivilegium for ham selv og bogtrykkeren Melchior Martzan „Typographo meo“ ved siden af det, universitetsbogtrykkeren Salomon Sartor havde – „for at således to forskellige forfattere altid samtidig kan udkomme“, som han udtrykker det.²⁶⁾ Han slutter ansøgningen med et smukt løfte om, at han til gengæld i fremtiden vil være villig til at udgive danske historiske værker. 1.6.1639 fik han så med enkelte undtagelser eneret på det hele. Den mest markante undtagelse var almanakprivilegiet, der i kongebrev af 7.6.1639 bevilgedes den der efter Niels Heldvads død i 1635 udarbejdede kalenderen, „for at han kan nyde nogen Fortjeneste for sit besvær“.²⁷⁾ Moltkes forslag om to samtidige kalendere nød altså ikke fremme.

Alt i alt får Moltke gennem årene eneret på 61 bøger, hvoraf de 13 er gengangere fra allerede opnåede privilegier. Hertil kommer privilegiet på alle Brochmands værker på dansk, latin og tysk, privilegiet på Stephanus' skolebøger, gentaget i 1649, på nogle ubenævnte „opuscula“ af Meursius og i 1634 et avisprivilegium i fællesskab med Melchior Martzan.²⁸⁾ Blandt de bøger, han fik privilegium på er de mest kendte Meursius' „Historia Danica“ 1630, priv. 10.9.1630, Snorres „Norske Kongers Chronica“, oversat af Peder Claussøn, 1633, priv. 22.5.1632, Jesper Brochmands teologiske hovedværk „Universæ theologiae systema“ 1633, priv. 8.3.1649 og 9.4.1662, Stephanus' Saxo-udgave 1644, Anders Arreboes „Davids Psalter“ 1650, og Arild Huitfeldts „Danmarckis Rigis Krønike“ 1652-55, alle tre priv. 17.10.1656. Bortset fra disse vægtige værker er resten helt i stil med privilegiet fra 1639, de populære salgsartikler, hovedsagelig opbyggelsesbøger.

Selvom det er lykkedes Moltke i vidt omfang at udnytte sine privi-

legier, kan det dog konstateres, at der er værker, han ikke har fået ud. Brochmands postil i tysk oversættelse er der ikke noget spor af, og heller ikke nogen af hans andre værker på tysk. I nogle tilfælde ser det ud til, at Moltke har overladt et privilegium til en anden eller måske har set sig nødsaget til at give det fra sig. 15.1.1642 fik boghandleren Jørgen Holst et privilegium i 12 år på eneretten til trykning og forhandling af en ny udgave af Jyske Lov, og det nævnes i privilegiet, at der kun er få eksemplarer af den tidligere udgave tilbage.²⁹⁾ Måske er grunden til at Moltke har afgivet sit privilegium, at det ikke har været muligt for ham at påtage sig opgaven på det tidspunkt. Hvad end grunden har været, er lovtrykkene herefter en fast forlagsartikel hos Jørgen Holst. Der er ikke noget der tyder på, at overtagelsen ikke er sket i fuld forståelse med Moltke, som nok ville have vidst at hævde sine rettigheder, hvis han fandt, at man var gået ham for nær. Det viser den sag han i 1663 førte mod professor Jens Bircherod, der 7.10.1661 havde fået et privilegium på „Synopsis Locorum Theologicorum Caspari Brochmanni“. Bogen udkom i 1662, og Moltke, der i 1649 havde fået privilegium på en lignende synopsis, søgte Bircherod. Konsistorium frifandt Bircherod med den motivering, at Moltkes privilegium fra 1649 gjaldt i 10 år og derfor var forældet, mens Moltke for den „Tort han havde tilføjet en professor ved sagsanlæggelse“ blev dømt til at give universitetsbiblioteket en bog „saa god som 10 rdl.“³⁰⁾

Når Moltke i ansøgningen fra 1639 prøver at få et almanakprivilegium sammen med bogtrykkeren Melchior Martzan, er det ikke første gang, de går sammen om en opgave. Avisprivilegiet, som de fik i fællesskab i 1634,³¹⁾ skaffede dem 10 år senere bryderier med konsistorium. I 1644 blev de sammen med Jørgen Holst kaldt for konsistorium, der foreholdt dem, at professorerne måtte høre „for det meget urimelige og løgnagtige Nyt“, som de udsendte, som om det skete med professorernes billigelse, til trods for at intet måtte trykkes uden at være gennemset af en universitetsprofessor, hvad de dog burde vide. Moltke forsvarede sig med, at han plejede at sende trykforlæggene til sine blade til kanslerens hus – til kanslerens børns skolemester, som gjorde „streg over hvad der ikke skulle trykkes“. En ganske praktisk fremgangsmåde, men åbenbart ikke tilstrækkelig. Det blev i hvert tilfælde indskærpet dem, at hvis de lod nye „relationer“ trykke, der ikke var godkendt af professoren i historie, ville de komme i Blåtårn.³²⁾ Med disse sine to medanklagede har Moltke upåtvivleligt haft en del samarbejde, og at han i ansøgningen fra 1639 betegner Martzan som „Typographo meo“ er ikke uden grund. Martzan har vitterligt trykt mange af Moltkes forlagsartikler, og enkelte gange har

de også været i et vist forlagssamarbejde.³³⁾ At Moltke ved given lejlighed på Martsans vegne har givet en af dennes svende et større beløb til udgifterne til ceremonien ved indvielsen som svend, tyder også på, at de har stået i tæt forretningsforbindelse.³⁴⁾ Samarbejdet med Holst har været et forlagssamarbejde. I 1647 fik de i fællesskab eneretten på trykning og salg i 12 år af Simon Paullis „Flora Danica“;³⁵⁾ udgivelsen af Paullis tyske oversættelse af Caspar Bartholins „Institutiones Anatomicæ“ fra 1648 har de ligeledes været fælles om, og i 1650 har de på en eller anden måde delt udgifterne ved den nye udgave af Henrik Smiths Lægebog, der i nogle eksemplarer i kolofonen har „Paa Jochim Moltkens Bekostning“, mens andre har „Paa Jørgen Holsts Bekostning“. Det samme gælder „En kaart Vnderuisning . . . [mod] Pestilentze“ 1654.

Som allerede antydet var opbyggelseslitteraturen en vigtig forlagsartikel for Moltke, og han var også selv på forskellig vis aktiv på dette felt. Særlig salmebøgerne har der været afsætning på. Hans Thomissøns salmebog fra 1569 var stadig den almindelige kirkesalmebog og kom i mange oplag; men ved siden af den opstod nye typer, dels de åndelige håndbøger, der bestod af en række tekster fra Bibelen samt en salmebog, en bønnebog og andre opbyggelige tekster, og dels de såkaldte fuldkomne salmebøger, d.v.s. salmebøger, der med Hans Thomissøns som kerne blev forøget med senere salmer. Denne type salmebøger gav Moltke stødet til, og de udkom i stadig forøgede udgaver både udsendt af ham selv og af andre boghandlere senere i århundredet.³⁶⁾ En åndelig håndbog udgav han flere gange, og af dedikationen til kansleren Christian Friis optrykt i anden udgaven fra 1639 fremgår det, at Moltke ikke alene har bekostet udgivelsen, men også har oversat den fra tysk efter „Gode oc Gudsfrøctige Menskers“ opfordring.³⁷⁾ Moltke har endvidere oversat (eller ladet oversætte?) flere kendte tyske bønnebøger og opbyggelsesbøger til dansk.³⁸⁾ I den ovennævnte dedikation til prinsesse Magdalena Sibylla i bønnebogen „Andächtig Gebetbüchlein . . . von dem Fürsten Friedrich Wilhelm, Hertzog zu Sachsen“ giver han som begrundelse for sin oversættelse, dels at han ønsker at gøre hendes forfaders hertug Friedrich Wilhelms „herlige Bønnebog“ bekendt i „disse Kongeriger“, dels at „tit oc ofte hos mig atskillig fremmed Tydsk Folck“ har spurgt efter den i dansk oversættelse, og bedt ham få den oversat, for at de „baade kunde öffve sig i Bönen idelig at læse, ocsaa at venne sig til det Danske Tunge-maal“. Bogen er meget praktisk til dette formål udgivet med dansk og tysk paralleltekst.³⁹⁾

Trykte dedikationer var – helt i overensstemmelse med tidens skik – én måde at skaffe sig velyndere på, som Moltke med skønsomhed benyt-

tede.⁴⁰⁾ En anden måde var at forære bøger, hvad Moltke åbenbart var kendt for at gøre. I et brev til Ole Worm beder Stephanius denne ved først givne lejlighed på Stephanius' vegne lade overrække et eksemplar af Saxo-udgaven til den franske udsending, for at ikke Moltke skal komme dem i forkøbet „ved en ubetimelig overrækkelse af et andet eksemplar“.⁴¹⁾

Blandt flere lejlighedsopgaver kan endelig anføres betroelsen af trykningen af nogle vers for den udvalgte prins Christian,⁴²⁾ og af nogle tyske salmer for den tyske menighed ved Petri kirke. Den var ikke tilfreds med, at salmerne ved begravelser blev sunget på dansk, og præsten ved kirken, Simon Henning, fik derfor udvirket, at der skulle synges på tysk. Moltke lod på Jesper Brochmands opfordring salmerne trykke på tysk, og Metropolitanskolens rektor købte 300 eksemplarer til brug for skolens disciple.⁴³⁾

Messekatalogerne

Hovedkilden til oplysning om Moltkes virksomhed på det internationale, især tyske bogmarked, er katalogerne til de tyske bogmesser i Frankfurt am Main og Leipzig.

Den tyske boghandel koncentrerede sig hurtigt efter bogtrykkerkunstens opfindelse i Frankfurt a. M. og i Leipzig, hvor der to gange om året, forår og efterår, afholdtes bogmarkeder eller bogmesser, som de kaldes. Her kunne boghandlere og interesserede lærde få et overblik over nyudkomne bøger, og allerede tidligt fandt man på at udgive bogkataloger i forbindelse med bogmesserne for på den måde at give et overblik over nyudgivelser. Først er der tale om kataloger på privat basis omfattende en enkelt boghandlers lager, men efterhånden får disse kataloger et mere officielt præg og omfatter alle bøger, der blev omsat under bogmesserne. Omsætningen foregik uden noget fastprissystem og ofte således, at boghandlere indbyrdes byttede deres artikler med hinanden ark for ark. De første messekataloger stammer fra Frankfurt, men snart fulgte Leipzig efter. I første halvdel af det 17. århundrede er messekatalogerne derfor blevet en fast institution med en lang tradition bag sig.

Opbygningen af katalogerne er i hovedsagen den samme i Frankfurt og i Leipzig. Bøgerne inddeles efter sprog i rækkefølgen latin, tysk og andre sprog. Den latinske og tyske del underdeles derefter i fagene teologi, jura, medicin, historie og geografi, poesi og metrik, og til sidst musikk litteratur. De teologiske bøger er i begge messekataloger ordnet efter konfessioner, i Leipzig-katalogen står den lutherske litteratur først, derefter den katolske, i Frankfurt-katalogen omvendt. I begge katalogerne sættes de reformerte eller kalvinisterne efter de to andre konfessioner. Efter de latinske og tyske bøger kommer en gruppe med fremmed-

sprogede bøger – „*Libri peregrini idiomate*“ – ofte efterfulgt af én med foranmeldelser af bøger til fremtidige messer – „*Libri futuris nundinis prodituri*“. Disse to grupper er ikke fagligt underdelt, sandsynligvis på grund af deres ringe omfang.

Bøgerne anføres efter et fast skema: forfatter, titel, sted, trykker eller forlægger og format. Udgivelsesår og sidetal opgives ikke. Sammenstillingen og trykningen af katalogerne gik for sig i stor hast. Senest torsdag i den første uge af messen skulle i Frankfurt titlerne være indleveret til katalogens udgiver, for at katalogen kunne udkomme om mandagen i den følgende uge. Det er derfor klart, at trykfejl og forkerte oplysninger ikke har kunnet undgås. Da nogle boghandlere ikke selv kom til messen, men sendte deres bøger med en anden, hænder det, at titlerne anføres under den afleverendes navn og sted.⁴⁴⁾ Dertil kommer, at det at en bog er optaget i katalogerne ikke nødvendigvis er ensbetydende med, at den virkelig er udkommet det pågældende år, eller at den i det hele taget er udkommet. Boghandlerne kunne nemlig finde på, at sende en foreløbig titel til optagelse i katalogen for på den måde at få et indtryk af, om der var købere til den. Et dansk eksempel herpå giver Ole Worm, der til sin forundring så sit værk om runeskriften, som han endnu ikke havde afleveret til trykken, annonceret i Leipzigerkatalogen som trykt i Wittenberg, og da han henvendte sig til den boghandler i København, han havde forhandlet med om udgivelsen, fik han til svar, at boghandleren havde ladet titlen optage i katalogen for at få klarhed over om der var købere til bogen.⁴⁵⁾

De muligheder, der lå i at annoncere bøger i katalogerne til de tyske bogmesser, har Moltke ikke været sen til at udnytte, måske inspireret af sin svigerfader Johann Hallervord. I hele den periode, hvori hans virksomhed strækker sig, har han så at sige hvert år anmeldt bøger til bogmesserne. Med undtagelse af årene 1639, 1642 og 1650 har han i årene 1630–1654, hvor messekatalogerne har været tilgængelige i ubrudt række, annonceret 78 gange med ialt 56 forskellige bøger, nogle af gangene sammen med Hallervord. De fleste falder i årene 1634–43, hvor kulminationen nås i sidstnævnte år med 17 titler (5 på forårsmessen, 12 på efterårsmessen). Som oversigtstabellen viser, har også andre danske boghandlere og bogtrykkere annonceret i perioden; men ingen af dem kommer op på tilnærmelsesvist lignende antal. Den næste annoncør i rækken er Jørgen Holst med 15 titler, heraf 2 sammen med Melchior Martzan, der ud over disse to tegner sig for yderligere 4.⁴⁶⁾ De øvrige ligger herunder. Moltke er således ubestrideligt den førende danske initiativtager på det tyske bogmarked, men efter udenlandsk målestok er der dog ikke noget

at være imponeret over. Hans svigerfader Hallervord i Rostock annoncerede i 1643 94 titler af ialt 772 fra tyske steder, og for årene 1630-45 foreligger en samlet opgørelse over de forlagsskrifter, Hallervord anmeldte til messekatologerne, ikke mindre end 416 titler.⁴⁷⁾

37 af de 56 bøger, som Moltke har anmeldt, er affattet på latin. Heraf er 17 teologiske værker, de 10 forfattet af Jesper Brochmand. Den næststørste gruppe er historisk-antikvariske værker med forfattere som Ole Worm, Johannes Meursius og Stephan Stephanius. Resten fordeler sig med en enkelt eller et par bøger på universitetsfagene: jura, medicin, matematik, astronomi, zoologi, botanik, retorik, æstetik og filologi, og som forfattere forekommer navne som Thomas Bang, Ole Borch, Ole Worm og Simon Paulli. At en så forholdsvis stor del er skrevet på latin er forståeligt nok, da latinen som bekendt var den tids internationale lærdomssprog, og at Moltke herudover til bogmæsserne har sendt den tyske oversættelse af Caspar Bartholins „*Institutiones Anatomicæ*“ og 3 værker af professoren i fransk og italiensk ved Sorø Akademi, Daniel Matras, to ordbøger og en grammatik til det franske og italienske sprog, synes ligeledes rimeligt nok. Mere mærkeligt forekommer det derimod, at han har sendt ikke mindre end 15 bøger skrevet på dansk dertil. Det drejer sig om 10 opbyggelsesskrifter, hvoraf de 7 er oversættelser fra tysk, 3 historisk-topografiske værker: Huitfeldts „*Danmarckis Rigis Kronicke*“, Snorres „*Norske Kongers Chronica*“ i Peder Claussons oversættelse fra 1633 og sammes „*Norriges Bescriffuelse*“, samt endelig Niels Michelsen Aalborgs „*Medicin- eller Lægebog*“ og Simon Paullis „*Flora Danica*“, sidstnævnte i messekatalogen anført som forfattet af Caspar Bartholin. Som mulige forklaringer på, at Moltke har ladet disse værker optage i messekatologerne, kan tænkes dels, at en del er oversættelser fra tysk, dels den omstændighed, at mange danske befandt sig på rejser i udlandet og studerede ved universiteter, ikke mindst i Tyskland, og vel ganske naturligt har været interesseret i oplysning om, hvad der måtte være udkommet herhjemme. Endelig blev messekatologerne læst med interesse af lærde i Danmark og må betragtes som den tids bogfortegnelser.⁴⁸⁾

Som nævnt annoncerer Moltke nogle af bøgerne flere gange i messekatologerne, i enkelte tilfælde under Hallervords navn eller i fællesskab med ham. Om den gentagne annoncering er udtryk for vanskeligheder med afsætningen eller kalkulering med stor efterspørgsel er svært at sige. Et par af Jesper Brochmands værker har været bestsellere. Hans dogmatiske hovedværk „*Universæ Theologiæ systema*“, udkommet på Moltkes forlag 1633, annonceres første gang i messekatalogen i 1632, og derefter i 1633, 1634, 1635, 1636 og 1637. Det er da allerede blevet udsolgt, og en

Oversigt over danske annonceringer i Messkatalogerne I = Forår II = Efterår	Joachim Moltke	Georg Hantsch	Melchior Martzan	Hæredes Tychoniani	Henrik Kruse	Salomon Sartor	Jørgen Holst	Peter Haubold	Georg Lamprecht	København (u. navn)
1630 I.....	1									
1631 I.....	2 ¹⁾									
1632 I.....	1									
1632 II.....	1									
1633 I.....	2									
1634 I.....	1									
1634 II.....	8	I								
1635 I.....	3									
1636 I.....	4		I	I						
1637 I.....	6									
1638 I.....			I							
1638 II.....	8 ²⁾		I							
1640 I.....	5 ³⁾									
1641 I.....	3 ⁴⁾									
1641 II.....						I				
1642 II.....							I			
1643 I.....	5									
1643 II.....	12									
1644 I.....	1									
1645 I.....	1									
1646 I.....	1									
1646 II.....					I		I			
1647 II.....	2									
1648 I.....	2									
1649 I.....	1									
1649 II.....			2 ⁵⁾			8				
1650 I.....										13 ⁶⁾
1651 I.....	1									
1652 I.....	1									
1653 I.....	1									
1653 II.....	1						5			3 ⁶⁾
1654 I.....	3							3		
1654 II.....	1		I						I	

1) Den ene sammen med Hallervord. 2) 8 sammen med Hallervord. 3) 2 sammen med Hallervord. 4) 1 sammen med Hallervord. 5) 2 sammen med Holst, også medregnet under denne. 6) Se note 46.

ny udgave udkom 1638, atter hos Moltke, men denne gang trykt i Leipzig. Den nye udgave er optaget i rubrikken „Libri futuris nundinis prodituri“ i katalogen til forårsmessen 1638 „de novo editum apud I. Hallervord“.⁴⁹⁾ Til efterårsmessen 1638 er den så anmeldt af Hallervord og Moltke i fællesskab med understregning af, at det er en ny udgave, udsendt med forfatterens accept i modsætning til den udgave, som Johann Görlin i Ulm havde udgivet mod forfatterens vilje og vidende.⁵⁰⁾ En anden bog med god afsætning var Brochmands „Λύχνος λόγου προφητικοῦ, oppositus Veritatis pontificiæ speculo“ („Det profetiske ords lys stillet imod den papistiske sandheds spejl“) affattet på Christian IVs befaling. Det var et modskrift mod den apologi jesuitterne i 1633 havde udgivet for markgreve Christian Vilhelm af Brandenburgs, Christian IVs svogers, konversion til katolicismen. Bogen udkom hos Moltke i 1634 og igen i 1640 i Rostock på Johan Hallervords og Moltkes fælles bekostning. 1634-udgaven har Moltke fået optaget i messekatalogerne i 1635, 1636, 1637. I 1638 annoncerer han den sammen med Hallervord, ligesom de i fællesskab i 1640 annoncerer 1640-udgaven.⁵¹⁾ I 1666 er der 6 eksemplarer tilbage i Moltkes efterladte boglager. Meursius' „Historiæ Danicæ libri III“ (1631) bekostet af Moltke har ikke haft samme publikumstække trods gentagne annonceringer i messekatalogerne både af Moltke selv og af svigerfaderen og svogeren Joachim Wild, Hallervords anden svigersøn, så der er 187 eksemplarer til rest 35 år senere i Moltkes lager.⁵²⁾ Heller ikke Stephan Stephanius' store Saxo-udgave fra 1644-45, hvis udgivelse Moltke efter nogen tøven bekostede, synes at have været den helt store succes. Den annonceres i 1645 og 1646. I lageret er der i 1666 282 eksemplarer på trykpapir og 157 på skrivepapir samt 4 indbundne eksemplarer tilbage. Ganske vist er oplagets størrelse uvist, men det har dog næppe været ganske ubegrundet, at Moltke har haft sine betænkeligheder ved at give sig i kast med udgivelsen, hvad man får et så levende indtryk af i korrespondancen mellem Stephanius og Ole Worm. Allerede i 1636 forhandlede de med Moltke for at få ham til at påtage sig udgivelsen, men han afviste, idet han hævdede, at det ville være umuligt for ham „at skrabe så meget papir sammen fra hele Tyskland, som der behøves til at udgive den“. Nogle år senere forsøgte de at gøre ham til part-haver, fordi det ville være en fordel at få en boghandler med, der stod i forretningsforbindelser „med udenlandske Boghandlere og kunde forhandle baade sine egne og alle vore eksemplarer“. Moltke endte med at påtage sig forlaget af Saxo, men han smølede efter Stephanius' og Worms mening helt urimeligt med udgivelsen.⁵³⁾

En undersøgelse af de 56 bøger, som messekatalogerne henfører til

Moltke, viser at i 39 anføres han på titelbladet enten som forlægger eller i hvert tilfælde som forhandler.⁵⁴⁾ To af de 39 bøger, Simon Paullis „Flora Danica“ og Caspar Bartholins „Institutiones anatomicæ“ på tysk, er som ovenfor nævnt udkommet hos Moltke og Holst i fællesskab, og man kan undre sig over, at de ikke også har annonceret dem sammen i messekatologerne, som Moltke flere gange gør sammen med Hallervord. Samarbejdet med svigerfaderen lader til at have været ganske tæt. Dels har de som omtalt sammen bekostet udgivelsen af Brochmands „Λύχνος“ fra 1640, dels annoncerer de i fællesskab bøger, som vittterligt kun er på den enes forlag, eller danske bøger, som de slet ikke er forlæggere for, og endelig er der de tilfælde, hvor Hallervord alene står som annoncør af Moltkes forlagsskrifter, formodentlig fordi Moltke har sendt sine forlagsartikler med svigerfaderen til messerne, hvor de så er blevet anført under Hallervords navn.⁵⁵⁾

Boglageret

Moltkes første hustru Elsa, Johann Hallervords datter, døde i 1645. Kort efter giftede Moltke sig med Helvig Petri, som vistnok har tilhørt en her bosat tysk familie.⁵⁶⁾ Med sin første hustru havde han to sønner, hvoraf kun den ene, Johan, overlevede faderen. Sønnen blev omkring 1660 optaget i faderens forretning, efter at han 1653-58 havde studeret ved flere udenlandske universiteter.⁵⁷⁾ Den 6. januar 1664 døde Joachim Moltke, og hans enke og søn fik samme år kongeligt privilegium på at fortsætte boghandelen og 10 års eneret på alle hans forlagsskrifter.⁵⁸⁾ Da Johan Moltke døde samme år som faderen, opfordrede Joachim og Johan Moltkes enker Daniel Paulli, den senere velkendte boghandler og avisudgiver, til at bestyre bogladen for dem. Paulli, der på det tidspunkt opholdt sig i Nürnberg, modtog tilbuddet, sørgede straks for at skaffe sig kongelig bestalling som bogfører og rejste til København. Imidlertid var der, inden han nåede frem, udbrudt en heftig arvestrid mellem Helvig Moltke og Johan Moltkes enke og søn Johan Friedrich. Disse arvestridigheder, der varede i ni år, havde til følge, at den før så blomstrende forretning gled familien af hænde.⁵⁹⁾ Under retsagerne om arven blev det bestemt, at Daniel Paulli skulle affatte et inventarium i to eksemplarer over bogladen, og af papirerne fra en retsstrid, som Daniel Paulli på et senere tidspunkt havde med Helvig Moltke, fremgår det, at der da blev skelnet mellem „de Udlændiske eller Frembde, og imellem de Forlags eller Indlændiske Bøger“. Denne sondring definerer Paulli således: „Med de udlændiske forstaaes de som er frembde og uden Lands tröckt og her udi Riget er blefven indforskrefven. Forlags Bøger næfnes ald som man

sielff paa egen Bekostning lader tröcke . . .⁶⁰⁾ Den 28.2.1666 var inventaret færdigudarbejdet, og i oktober samme år blev det besluttet, at forlagsskrifterne skulle deles mellem enkerne, mens de udenlandske bøger skulle sælges på auktion. Dette skete 29.10.1666 og 11.3.1667. Kun den del af inventaret, som angår de indenlandske bøger og forlagsskrifterne, er bevaret, takket være ovennævnte retsstrid mellem Helvig Moltke og Paulli, idet sidstnævnte i 1667 afkøbte Helvig hendes part af bl.a. disse og siden fremlagde lageropgørelsen i retten til dokumentation af sin sag.

Det bevarede og af Johan Moltkes arvinger behørigt bevidnede inventarium er et storslået monument over Joachim Moltkes virksomhed og giver et enestående og differentieret billede af størrelsesordenen af Moltkes boghandler- og forlæggerforretning.⁶¹⁾ Etage for etage følger man opgørelsen af lagerets størrelse, får besked om dets sammensætning, og kan ved identificering af de enkelte titler erhverve sig en vis viden om lagerbeholdningens alder. Alt i alt omfatter det 710 titler; 217 findes i indbunden stand, men er i vidt omfang gengangere af de uindbundne bøger. Mens de indbundne som hovedregel kun foreligger i ganske få eksemplarer og åbenbart har været beregnet til at stå parat til øjeblikkeligt salg, kan eksemplarantallet for de uindbundne bøgers vedkommende være ret betragteligt, ja i et enkelt tilfælde endda over ét tusind, som det er tilfældet med Christen Ostensen Veyles „Glossarium juridico-Danicum“, der udkom 1665 i 3. udgave på Moltkes arvingers bekostning (jf. nedenfor). Sammenlagt har Moltkes lager af uindbundne forlagsskrifter og danske bøger ved hans død bestået af ikke mindre end 50.523 bøger. Dertil kommer antallet af indbundne bøger, som har beløbet sig til 1253 eksemplarer. Til dette lager må så yderligere lægges de fra udlandet indforskrevne nye bøger og de antikvariske bøger, som findes registreret i katalogerne til de to auktioner.⁶²⁾ Om lagerets store omfang i øvrigt skal tages som udtryk for vanskelige afsætningsforhold, er svært at sige. De umiddelbart foregående svenskekrige kan have bremset afsætningen. Moltkes likviditet synes dog at have været god nok, og intet tyder på økonomiske vanskeligheder. Ud over hvad inventaret oplyser om Joachim Moltkes sortiment, kan man heraf danne sig en forestilling om oplagsstørrelsen af hans forlagsartikler, med det forbehold at antallene af eksemplarer må være minimumstal, lige så vel som der må tages forbehold med hensyn til identificeringer af de enkelte udgaver, da der i inventaret kan være tale om udgaver, der ikke længere kendes. I en række tilfælde er det dog næppe sandsynligt, at oplysninger om senere udgaver skulle være gået aldeles tabt. Af større restoplæg kan således anføres folio-udgaven af Arild Huitfeldts „Danmarckis Rigis Krønike“ 1652-55 i

Blandt Moltkes større forlagsartikler var Osteren Veyles juridiske håndbog i 1. og 3. udgave, 1641 og 1665 (se s. 80). På det kobberstukne titelblad ses foroven en retter-
 tingsscene med kongen for bordenden, forneden scener fra herredsting og landsting.

585 eksemplarer og Meursius' Ælnothudgave fra 1657, som ikke er beva- ret i danske biblioteker, i 523 eksemplarer. I et enkelt tilfælde er vi meget nær ved at have oplysning om en bogs totale oplag, nemlig m.h.t. den førømtalte 3. udgave fra 1665 af Christen Ostensen Veyles „Glossarium juridico-Danicum“. Dette digre værk var en bestseller, der udkom i fire udgaver i det 17. århundrede, første udgaven i 1641 på Moltkes bekost- ning og tredje udgaven på hans arvingers. I dette tilfælde er udgivelsen så tæt på inventarets aflattelsestid, at man tør formode, at oplaget har ligget på mellem ca. 1250 og ca. 1500 eksemplarer, idet eksemplar- antallet for de forskellige dele af bogen, der ordnet efter arksignatur åbenbart har ligget samlet hver for sig, svinger mellem 1182 for første alfabet og 1192 for titelbladet, hvortil kommer yderligere 65 komplette eksemplarer, som har ligget på en anden etage.

Inventaret giver et ufuldstændigt, men sikkert i hovedsagen dækkende indblik i arten af den lange række bøger Moltke har forhandlet og be- kostet trykningen af. Som universitetsboghandler var han naturligvis for- pligtet til at sørge for at dække universitetets behov. Det er derfor rime- ligt, at der findes værker inden for alle fag: historie, sprog, litteratur, medicin, naturvidenskab, filosofi, etik og teologi, såvel videnskabelige værker som skole- og universitetslæreøger. Nægtes kan det dog ikke, at opbyggelseslitteraturen og salmebøgerne dominerer, herunder Moltkes egne oversættelser af opbyggelseslitteratur og hans udgaver af „fuld- komne“ salmebøger. Lidt over en trediedel af titlerne hører til denne kategori, og lægges hertil den videnskabelige teologiske litteratur, kate- kismen og ligprædikener, omfatter teologien alene ca. halvdelen af inven- taret's titler.

Skolebøgerne dvs. grammatikker, ordbøger, katekismen og tekster af klassiske forfattere til skolebrug, har været en væsentlig salgsartikel. Da- tidens internationalt anerkendte og udbredte skolebøger af ældre og ny- ere dato optræder i inventaret ved siden af det 17. århundredes danske skolebogsforfattere såsom Thomas Bang, Caspar Bartholin, Jens Dinesen Jersin, Hans Poulsen Resen og Stephan Stephanus. At skolebøger af udenlandske forfattere forefindes, er ikke mærkeligt. I de bestemmelser, der flere gange i 1600-tallets første halvdel udstedtes om målet for den lærde skoleundervisning, opregnes de bøger, som man ønskede anvendt for at opnå ensartethed i undervisningen, og heriblandt optræder flere kendte udenlandske.⁶³⁾ Nogle har boghandlerne formodentlig importeret fra udlandet; men sikkert er det, at en del er blevet trykt her, f.eks. Melanchtons latinske grammatik, Joachim Camerarius' skoleudgave af Æsops fabler⁶⁴⁾ og ikke mindst „Gnomæ selectæ ex Plutarcho, Isocrate,

Hesiod & Homero“ 1655, en af Moltkes egne forlagsartikler.⁶⁵⁾ De danske skolebogsforfattere er repræsenteret med ganske betragtelige restoplæg i lageret. Af Stephanius' skolebøger, som Moltke som nævnt havde privilegium på, er der 207 eksemplarer af „Nomenclator major“ og 331 af „Verba“, af „Phrascologia Stephaniana“ 529 eksemplarer, af Thomas Bangs „Aurora Latinitatis“ 221 og af Jersins „Grammatica major“ 386, mens Thomas Lunds „Grammatica Metrica“ fra 1627, som en overgang så ud til at skulle erstatte Jersins grammatikker, kun foreligger i 4 eksemplarer.⁶⁶⁾

Uden al tvivl har flere af skolebøgerne foreligget i nu tabte udgaver. De har været udsat for kraftig benyttelse, er blevet slidt op og kasseret. Om sådanne tabte udgaver giver inventaret i flere tilfælde oplysning, f.eks. er det på grund af et stort restoplæg i lageret rimeligt at antage, at der må være tale om en tabt udgave, hvis den eneste kendte udgave ligger mange år før inventarets affattelsestid, og der er tale om en bog der må have været meget benyttet. Når der således er 421 eksemplarer af den ovennævnte skoleudgave af Æsops fabler i Camerarius' bearbejdelse, er det næppe sandsynligt, at det er udgaven fra 1626, der er tale om, men snarere en nu tabt, hvis trykkeår må sættes senere, men før 1666. Oplysningerne i inventaret er i nogle tilfælde helt kontante, idet der anføres trykkeår og trykkested. Som eksempler kan nævnes Jens Dinesen Jersins „Nomenclator Grammaticus“, i to udgaver, 1653 og 1659, den sidste på 7 ark i oktav, og Comenius' „Vestibulum Latino-Danicum“ Hafniæ 1658 på 8 ark. Disse bøger figurerer i Daniel Paullis salgskatalog fra 1668 med lidt mere udførlig titel og må stamme fra Moltkes lager, da Paulli som omtalt afkøbte Helvig Moltke hendes del af lageret. Men idag kendes disse udgaver ikke.⁶⁷⁾ Ved undersøgelse af en enkelt titel, Sebaldus Heydens „Formulæ puerilium colloquiorum“, er det iøvrigt lykkedes at finde et eksemplar i British Library, trykt Hafniæ 1660, som nu er kopieret til Kgl. Bibl.

Også inden for opbyggelseslitteraturen gives værdifulde oplysninger om tabte tryk og tabte udgaver. Det gælder i særlig grad Jens Sørensen Nørnissums forfatterskab. Af ham anføres en række hidtil ukendte titler eller udgaver „Vita Sincera“, „Colloquium Spirituale“, „Lucerna Pietatis“, „Christeligt Lefnet“, „Speculum Poenitentiae“ og „Poenitents predike“.⁶⁸⁾ De to første findes allerede annonceret i Moltkes salgskatalog fra 1640 i afsnittet med danske teologiske bøger „in parvo modo“ d.v.s. bøger i formater, der er mindre end oktav, og må følgelig være trykt senest 1640. De øvrige findes ikke i 1640-katalogen og er formodentlig trykt efter 1640. „Lucerna Pietatis“ kan mere indgående beskrives efter

Paullis katalog fra 1667, hvor man finder den fuldstændigere titel „Lucerna Pietatis, det er: Gudfryctigheds Lycte indeholdendis andæchtige Bønner, aandelige Psalmer oc Loffsange 24°“. Vedrørende de tabte tryk giver inventaret foruden kort-titel ofte nyttige oplysninger om omfanget (arkantallet); hvad såvel skolebøgerne som Nørnissums skrifter angår, er der klart tale om tryk af ringe omfang beregnet på intensivt brug, tryk som er blevet slidt og derefter smidt væk. Ikke mindst for udforskningen af dansk bibliografi i 1600-tallet er inventaret, kombineret med salgskatalogen fra 1640 og Daniel Paullis kataloger 1667-68, et betydningsfuldt kildeskrift. Nedenfor bringes i et bilag de oplysninger det giver om tryk, der ikke synes bevaret.

Inventaret slutter med en liste over pladerne til de kobberstukne titelblade og illustrationer til 17 forlagsskrifter, som har befundet sig hos Helvig Moltke, men som begge parter i arvestriden skulle have ret til at benytte ved optryk.⁶⁹⁾ Efter denne liste er indhæftet et blad med diverse oplysninger vedrørende auktionen i 1666 over de udenlandske bøger. Der opregnes dels nogle bøger, der er defekte, dels nogle som er blevet stjålet før auktionen, og endelig nogle, som er blevet solgt eller skænket til Anders Gontzow (Guntzow), formynder for Johan Moltkes barn.

De udenlandske bøger blev solgt ved to auktioner. Ved den første afholdt 29.10.1666, solgtes indbundne bøger, og ved den anden, afholdt 11.3.1667, både indbundne og uindbundne.⁷⁰⁾ Alt i alt er de to auktionskataloger på 7213 numre, omregnet til bøger lidt flere, da der enkelte steder går to eller flere eksemplarer på et nummer. I katalogen fra 1667 forekommer nogle steder, uvist hvorfor, en række dobbeltnummereringer. Trykkeår og ofte også trykkested anføres i 1666-katalogen ved størsteparten af bøgerne, kun lidt over en tiendedel mangler angivelse heraf. Slet så godt registreret er bøgerne i 1667-katalogen ikke, da henimod halvdelen her mangler trykkeår. For begge kataloger gælder det, at ca. en trediedel af bøgerne med trykkeår er fra før år 1600, hovedsagelig fra 1500-tallet, og blot ganske få fra 1400-tallet.⁷¹⁾ At Moltke har ligget inde med så gamle bøger, må tages som udtryk for, at hans forretning har haft en antikvarisk afdeling, og at han har opkøbt og videresolgt private bogsamlinger, hvad som nævnt også salgskatalogen fra 1640 gav vidnesbyrd om.⁷²⁾ De fleste af de „nye“ udenlandske bøger – d.v.s. bøger med trykkeår efter år 1600 – er trykt i Tyskland, en forholdsvis stor del stammer fra Holland og Schweiz. I forhold hertil er antallet af bøger med trykkested i Frankrig, Italien og England ringe, flest fra Frankrig, et lille antal fra Italien og kun ganske få fra England. At det er de i Tyskland trykte bøger, der er dominerende, kan ikke undre, når man tager Moltkes

familiemæssige forbindelser med Rostock og hans regelmæssige kontakt med og besøg på de tyske bogmesser i betragtning,⁷³⁾ men som ovenfor anført har han med skiftende held haft forretningsforbindelser med Holland og Italien og altså åbenbart også med Frankrig og England.⁷⁴⁾ Størsteparten af bøgerne er affattet på latin. Sprogligt fordeler resten sig med en hel del tyske, franske og italienske i meget begrænset omfang og kun ganske få engelske og hollandske.

Det er en broget samling bøger, de to kataloger indeholder, registreret inden for de forskellige formater, folio, kvart, oktav og duodez, uden nogen nærmere orden. Klart er det imidlertid, at også her er teologien det dominerende fag, med mange bibelkommentarer, teologiske dogmatikker, teologiske stridsskrifter, kateketiske skrifter, opbyggelsesskrifter etc. Her er ældre og nyere udgaver af reformatorenes skrifter og værker af den samtidige ortodoksis teologiske forfattere som Johan Gerhard og Abraham Calovius, og ikke at forglemme blandt titlerne fra 1500-tallet ikke få af vor berømte landsmand Niels Hemmingsens i udlandet trykte teologiske skrifter. Heller ikke reformerte teologers værker savnes, f.eks. hverken Calvin eller Theodore de Beza. Hertil kommer så enkelte skrifter af modreformationens store teologer som Bellarmino og Baronio og enkelte andre. De øvrige universitetsfag kan dog ikke siges at være forsømt blandt Moltkes udenlandske bøger, især er der mange skrifter inden for filologien, grammatikker og ordbøger til latin, græsk, hebraisk, arabisk såvel som til nyere sprog som fransk og italiensk. Medicinen, astronomin og matematikken er velrepræsenteret, og inden for skønlitteraturen findes de klassiske forfattere foruden værker som Boccaccios „Decameron“ og Corneilles „Polyeucte“ og „Le Menteur“. På samme vis forekommer der både ældre filosofiske værker og helt nye som Descartes' filosofiske skrifter. Til disse fag kommer så yderligere historiske værker og de mere aktuelle politiske skrifter, f.eks. om forholdene i England, om Cromwell og om Charles II's tilbagevenden til den engelske trone i 1660.

Bøgerne i de to auktionskataloger kan ikke uden videre betragtes som typiske eksempler på, hvad Moltke har forhandlet. Der er tale om hvad han lå inde med ved sin død, og en del må nok ses som salgsartikler, det har knebet med at få afsat. Tyngdepunktet i Moltkes forretningsvirksomhed har givetvis ligget i hans danske forlagsboghandel. På dette felt har han ubestridt været den førende og kunne tillade sig at benævne sig selv som bibliopola primarius Hafniæ, førende boghandler i København.⁷⁵⁾ Næppe nogen anden dansk boghandler i det 17. århundrede nåede hans format som boghandler og forlægger.

Bilag: Nogle tabte danske tryk i Moltkes boglager

Kilden er inventaret over Moltkes boglager 1666. Da adskillige af de i inventaret forekommende titler er for ufuldstændige eller ukarakteristiske til at identifikationer kan gøres med sikkerhed, er der her kun fremlagt et udvalg. Oversigten omfatter således ikke bibeludgaver og katekismer og medtager af bønne- og salmebøger kun de, som der foreligger nærmere oplysninger om. Tryk, der tidligere har været erkendt som tabte i Ehrencron-Müllers forfatterleksikon, er udeladt. Forsåvidt som de givne oplysninger har kunnet suppleres fra de nedennævnte kilder, er disse indarbejdet. De anvendte forkortelser er:

- Inv. = Inventarium over de danske bøger og forlagsskrifter i Joachim Moltkes forretning 1666, udgivet ved Ingrid Ilsoe i: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* LXV, 1978, s. 70-90.⁷⁶⁾
- DP = Daniel Paullis salgskataloger: Fortegnelse paa adskillige Danske, Tydske oc Latinske Bøger, som findis til kiøbs hos Daniel Paulli, 1667, og (med fortsat arksignatur) *Catalogus Librorum Tabernæ Librariæ Danielis Paulli* 1668 (upagineret).
- 1640-kat. = Joachim Moltkes salgskatalog: *Catalogus Librorum Theologicorum, cum Latinorum, tum Germanicorum, nec non Danico Idiomatico editorum, qui venales prostant in Bibliotheca Joachimi Moltkenii Bibliopolæ Hafniensis*, 1640.

Caspar Bartholin: Bericht vom Abendmahl des Herren in einer Gründonnerstag Predigt erkläret. 12°. 9 ark.

Inv. nr. 239; DP bl. D v; jf. messekatolog for 1631, Fastemesse, Leipzig, bl. D 2v, og P. M. Mitchell, *A Bibliography of 17th Century German Imprints in Denmark and the Duchies of Schleswig-Holstein I*, 1969 s. 35.

[Jo.] Coelius: *Epigrammata, item: Regulæ juris Canonici metricè redditæ & singulis distichis expressæ*. 12°. 4 ark.

Inv. nr. 257; DP bl. D 2v.

Johannes Amosius Comenius: *Vestibulum ante auream lingvarum januam structum cum analysi etymologica et cum versione Danica Erii Olavi Marslovii*. Hafniæ 1658. 8°, 8 ark.

Inv. nr. 52; DP bl. D 2v; jf. H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon V*, 1927, s. 320, hvor en tabt Sorø-udgave fra 1650 anføres (= Inv. nr. 51, 6^{1/2} ark).

Conciones et orationes ex latinis historicis excerptæ. 8°.

Inv. nr. 366; DP bl. D 2v; jf. katalogen over Jesper Brochmands bibliotek (AM 901 4°, s. 399 nr. 21), hvor der efter „excerptæ“ står „cum argum. quib. aliquot Ciceronis Orationes sunt adjectæ. Hafniæ 1642“.

Corder [Maturin Cordier]: *Colloqviorum Scolasticorum Epitome*. 8°. 4 ark.

Inv. 260; DP bl. D 2v; jf. auktionskatalog over Joachim Moltkes bøger

Danske Bøger.

S.

Syrach (Jesus) oc Lobia: Bog paa danske. 12°.

Syv (Peder) Noget betenkninger om det Cimbriske Sprock. 8.

Skoning (Hans Hanssen) Mirabilia Naturalia, eller Natur: Under/ det er: Underlige oc adskillige naturlige Ting: sers Beskrivelse / nemlig: om Mennisten: item: om underlige Vierge i Verden: Træers/ Urter/ Diurs/ Fuglis oc Ormis/ underlig Art oc Natur/ &c. 12°.

Søffrensen (Niels) Evangeliske Lyst: Haffve / med hvert Evangelii Naffn oc korte Begrif/ Hovvet Summa, Hoffvet sprock af Gamle oc Ny Testamente/ Catechismus, Andelig Sang oc Betænkning 8.

Søffrensen (Hans) Eenfoldige Frandske Samtaler / Ungdommen oc Alle / som hafver Lyst at øfve sig i Sprocket tienligen. 12°.

Sparetiner D. Henr. Mulleri for: danstet Er endnu udi Truickē.

Sonthombs (Emanuel) Guds Børns Gyldene Klenod / det er: den sande Vey til Christendommen af Engellsten ofversæt. 8°.

Stegmanns (Josiæ) inderlige

Danske Bøger.

S.

Hierte: Sucke / eller andæctige Bønner / imod Krig oc Orlog / Hunger oc Dyrtd/ Pestilence oc andre Siugdomme / med ny Morgen oc Aftensegnesser/ Vict/ Communion, samt deylige Sange &c. 8°.

Strelow (Hans Nielsen) Guthilandsche Chronica, hvorudi beskriuis / hvorledis Guthiland er opsegt oc paafundet/ med indbyggere beset/ &c. 4to.

Sturlesens (Snorre) Norske Kongers Chronica / udsat paa Danske af H. Peder Clausøn med Norrigis oc omliggende Ders sandsfærdige Beskrivelse/ etc. 4to.

Svendson (Niels) Troens Erindring oc Proffvelse / det er: hvorledis en hver af os / som kaldis Christne/ skal ved Guds aabenbarede Ord erindris oc paamindis om den sande Tro.

3.

Tanke: Ring / (Gylben) indholdendis aandelige oc gudelige Tancker / som ethvert Guds Barn udi sin Bestilling bruge kand. / tem: Tryste: Skole/ eller Samtale/ imellem Gud oc et bedrøffvet Menniste / som beflager sin Elendighed/ oc be-

E ij

fom,

- 19.2.1667, bl. E 2v nr. 1215 i oktav: „Matur. Corderi colloquia Scholastica. Hafn. 1639“.
- [Tyge] Hansøn: Arithmetica Norwegica.
Inv. nr. 287.
- Ægidius Hunnius: Summarium Biblicum. 8°.
Inv. nr. 382; DP bl. D 3r.
- Jens Dinesen Jersin: Nomenclator Grammaticus Latino-Danicus. 1653. 8°.
Inv. nr. 295; DP bl. D 3r.
- Jens Dinesen Jersin: Nomenclator Grammaticus Latino-Danicus. 1659. 8°.
7 ark.
Inv. nr. 294.
- Itinerarium eller Reysebog oc Manuale, det er: Bønner oc Psalmer til en hver Dag i Ugen: den reysende Mand til Villie udi en liden Format ofversat, item Bønner oc Psalmer til Høytider oc alle Stænder til en daglig Gudfryctigheds Øvelse udvalde. 18°.
Inv. nr. 384; DP bl. B 2r; jf. Privilegium for Chr. Cassuben 6.9.1655 (Rigsarkivet, Sj. reg. 1651-56, fol. 672).
- En ny Bibelsk Kircke- Huuss oc Reyse-Haandbog med 51 Bøger samt nogle Kaabberstycker forfærdiget af Joachim Moltke. 12°.
Inv. nr. 378 og 662; DP bl. A 4v.
- Christen Longomontanus: Ratio triplex. 2 ark.
Inv. nr. 115.
- Mariager: Hierte-Vecker. 4 ark.
Inv. nr. 119.
- Tyge Nielsen: Bønner og Psalmer til hver Dag i Ugen med de siu Davids Poenitentze Psalmer.
Inv. nr. 363; DP bl. A 2v (uden formatangivelse).
- Jens Sørensen Nørnissum: Colloquium Spirituale. 12°. 4 ark.
Inv. nr. 133; 1640-kat. bl. H 6v.
- Jens Sørensen Nørnissum: Vita Sincera, Manuale eller Haandbog, det er: En liden Bog indeholdendis alt som hører til et gudeligt Lefnet at føre: med smucke Bønner, Psalmer oc Lofsange forbedret. 24°. 11 ark.
Inv. nr. 131; DP bl. B 4r; 1640-kat. bl. H 6v.
- Jens Sørensen Nørnissum: Lucerna Pietatis, det er: Gudfryctigheds Lycte, indeholdendis andæchtige Bønner, aandelige Psalmer oc Lofsange. 24°. 5 ark.
Inv. nr. 132; DP bl. B 4r.
- Jens Sørensen Nørnissum: Christeligt Lefnet. 4 ark.
Inv. nr. 134.
- Jens Sørensen Nørnissum: Speculum Poenitentiaë, ofuer den 51. Psalm. 12°. 4 ark.
Inv. nr. 136; 1640-kat. bl. H 7r har titlen uden forfatterangivelse.
- Jens Sørensen Nørnissum: Alvorlig formaning oc en Gudelig betenckning om det evige Liif. København 1640. 3 ark.

Inv. nr. 137; Ehrencron-Müllers Defectkatalog indtil 1814 i Kgl. Bibl. Jens Sørensen Nørnissum: Poenitents predike. 1 ark.

Inv. nr. 142.

Ovid: Pontica. 2 ark.

Inv. nr. 320; jf. uniformitetstabellerne fra 1656 (note 63), hvor der anføres under Classis VI „Pontica Ovidii selectiora“.

Sabbathum Annale, indeholdendis Psalmer til hver Søndag oc Høytids-dage det gandske Aar igiennem oc nogle synderlige Bønner colligeret af M. Thomas Cortzen [Wegner]. 18°. 12 ark.

Inv. nr. 170; DP bl. C v.

Psalmebog (en liden Dansk) af den fuldkommen ekstraheret, med en liden Bønnebog forfærdiget af Joach. Moltke. 24°.

Inv. nr. 408; DP bl. C r; jf. Privilegium for Joachim Moltke 17.5.1659 (Rigsarkivet, Sj. Reg. 1659-60, fol. 378).

Joachim Schröder: Conciones funebres. 4°.

Inv. nr. 471; DP bl. D 4r; jf. messekatolog for 1649, Fastemesse, Leipzig bl. A v: „Joachimi Schröderi Thesaurus Ecclesiasticus, exhibens Conciones funebres præclarissimorum quorundam virorum: quibus accessit Enchiridion Consolatorium D. Joannis Gerardi. Rostochii & Hafniæ, apud Joach. Moltkenium in 4°“.

[Georg] Seger: Horologium Pietatis. 3 ark.

Inv. nr. 174.

Stephen Hansen Stephanius: Colloqviorum Epitome. 8°.

Inv. nr. 328; DP bl. D 4r.

(I Inv. nr. 217, 219, 341-49 anføres nogle folkebøger. For nærmere undersøgelse af disse henvises til R. Paulli, Bibliografi over Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede, 1925.)

NOTER

(1) Joachim Moltke er biograferet i Dansk biografisk Leksikon, XIV, 1939, s. 73f. Den mest indgående skildring af hans virksomhed giver P. M. Stolpe, Dagspressen i Danmark I, 1878, s. 156-69; II, 1879, s. 100-106. — (2) Indtil 1645 findes Moltkes privilegier gengivet i Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, Kbh. 1929-1968. Derefter i Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1646-70. (3) Catalogus Librorum Miscellanorum Compactorum, quorum auctio . . . die XXIX Octobris habebitur in ædibus viduæ Joachimi Moltkenii. Hafniæ 1666 (Bibl. Dan. IV sp. 591, Bogauktionskataloger over anonyme Bogsamlinger, jf. note 70) og Libri Bibliothecæ Moltkenianæ. Miscellanei tam compacti, quam incompacti, quorum Auctio habebitur . . . in ædibus Regentianis. Die 19. Februarii 1667. Hafniæ s.a. (Bibl. Dan. IV sp. 583). — (4) Rigsarkivet: Højesteretskoncepter og indlæg til pådømte sager 1673 nr. 83; Inventarium over de danske bøger og forlagsskrifter i Joachim Moltkes forret-

ning 1666, ved Ingrid Ilsoe, Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen LXXV, s. 70-90. – (5) Privilegiet er gengivet i Kancelliets Brevbøger 1627-29, 1929, s. 579f; Kongebrevet er trykt i Danske Magazin 5. rk. I, 1887-89, s. 133. – (6) Trykt i H. Matzen, Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879 I, 1879, tillæg s. 36. – (7) Nyt historisk Tidsskrift VI, 1856, s. 470. – (8) Danske Magazin 5. rk. II, 1889-92, s. 327, 1657 »Joachim Moltken aff sin næring oc aff sin Søns rentepenge 133 rdl. 1 ort 8 sk.« (9) Danske Magazin 5. rk. I, 1887-89, s. 222. – I 1655 fik han til opgave at vurdere Ole Worms store bogsamling og fik for sin ulejlighed 4 rdl, se [Suhms] Nye Samlinger til den danske Historie II, 1793, s. 110 og 112. – Om et tillidshverv i forbindelse med en vådeskudsulykke se Kirkehist. Saml. 3. rk. III, 1880, s. 223. – (10) Rigsarkivet: Københavns Universitets arkiv, 16.02.01. Indkomne sager til Universitetsbibliotekaren. Allerede i 1633 havde man fra Universitetets side været i lag med Moltke for at få ham omfattet af den samme pligt til at aflevere bøger til Universitetsbiblioteket, som man havde fået pålagt universitetsbogtrykkerne, jf. Acta Consistorii 13.4.1633, trykt i Kirkehist. Saml. 3 rk. V 1885, s. 283, og lister over Salomon Sartors og Henrik Waldkirchs afleveringer til Universitetsbiblioteket i 1626, trykt i Danske Magazin 5. rk. I, s. 68ff. At Moltke opfordredes til at aflevere forekommer mærkeligt, da en stor del af hans forlagsartikler var trykt af universitetsbogtrykkeren Melchior Martzan, hvorved biblioteket ville få to eksemplarer af samme bog, hvis også Moltke afleverede.

(11) Acta Consistorii 14.9.1633, trykt i Danske Magazin 5. rk. I, 1887-89, s. 137. (12) Metropolitanskolen gennem 700 Aar, udg. af P. M. Plum, 1916, s. 62. – (13) Kjøbenhavns Diplomatarium, udg. af O. Nielsen, I, 1872, s. 747, 752; II, 1874 s. 828. (14) Catalogus Librorum Theologicorum, cum Latinorum, tum Germanicorum, nec non Danico Idiomate editorum qui venales prostant in Bibliotheca Joachimi Moltkenii Bibliopolæ Havniensis. 1640; om antikvarboghandelens stilling i 17. århundrede se Harald Ilsoe, Et krigsbytte fra 30-årskrigen, Fund og Forskning XXIII, 1977-78, s. 19-32. – (15) Rigsarkivet: Danske Kancelli B no. 160 Indlæg til Registre og Tegnelser samt henlagte sager (Skaane, Sjælland, Fyen, Smaalandene og Jylland) 1630 (sidst i pakken): Supplik fra boghandler Joachim Moltke at måtte udgive forskellige anførte værker; i denne ansøgning findes også sagen om Christen Tisted. Missive af 1.6.1639 trykt i Kancelliets Brevbøger 1637-39, 1944, s. 834. Christen Tisted er måske den i Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon VIII, 1930, s. 265 nævnte Christen Pedersen Tisted, der var professor i fysik og geometri i Lund, men (urigtigt?) angives død kort efter 1622. – (16) Regningen findes i Rigsarkivet, jf. note 4. Den blev af Moltkes enke fremlagt under en retsstrid, som hun i 1673 havde med Simon Paullis søn boghandleren Daniel Paulli. Om striden se P. M. Stolpe, Dagspressen i Danmark II, 1879, s. 109-110. – (17) »[1665] d. 20 Marts p[ro] fil[io] 20 Mat. Gram. à 1 mark . . . 3 rdl. 2 mark. [1665] d. 23. Aug. p[ro] fil[io] in Strassburg 2 Flora Dan. inbund. 6 rdl.« (18) Om Moltkes stade i Sct. Knuds kirke, se Holger Rasmussen, Bøger og bogbindere i Odense før 1694, 1959, s. 86; smst. s. 68 bogbinder Gregorius Simensens gældspost til Moltke. Køgerekatoren, se Kirkehist. Saml. 5. rk. IV, 1907-09, s. 723. – (19) Breve fra og til Ole Worm III, oversat af H. D. Schepelern, 1968, s. 262. »Mindesmærker« 3: Ole Worm, Danicorum monumentorum . . . Hafniæ 1643. Om Moltkes forsøg på han-

del med italienske boghandlere smst. II, 1967, s. 452, 459; III, 1968, s. 13, 33. Moltke har således haft forbindelser ud over Europa, og han har via disse også taget sig af andet end lige netop bogsalg, som det fremgår af Metropolitanskolens regnskab: »Betaltdt Jochum Moltken, som samme Positiv [5: lille orgel] Loed hidføre fra Rostock for Kisten det Vaar Indpacket udj, for som, for drager Penge, och Andenn omkostning førend det kom i schudenn till Rostoch 9 Mk 5 sk« (Musikhistorisk Arkiv I, 1931-1939, s. 108). – (20) Breve fra og til Ole Worm I, 1965, s. 241.

(21) H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon . . . I, 1924, s. 264. Joh. Hallervord har været forlægger for bl. a. følgende skrifter af Caspar Bartholin »Physicæ Generalis Præcepta« 1624, »Physicæ specialis Præcepta« I-II, 1630, »Physicæ specialis« 1643-44. (22) Stolpe, (se note 1) I, s. 163. Bevilling af 9.10.1645 gengivet i Kancelliets Brevbøger 1644-45, 1968, s. 487. – (23) C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie I, 1870, s. 160; jf. E. C. Werlauff, Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil, 1858, s. 138. – (24) Først Christen Cassuben møder i 1659 med en liste af omfang som den nedenfor nævnte ansøgning fra Moltke, Rigsarkivet: Sjællandske Registre 1657-60, fol. 432. – (25) Om ansøgningen jf. note 15. Privilegiet findes i Kancelliets Brevbøger 1637-39, 1944, s. 833f. – (26) »Ut mihi et Typographo meo Melch. Martzani cum Salomone Sartorio, liceat quotannis excedere calendarium Danicum, ut sic bini diversi Autores semper una prodeat«. – (27) Bevillingen er gengivet i Kancelliets Brevbøger 1637-39, 1944, s. 843. – (28) Avisprivilegiet 29.6.1634, se Kancelliets Brevbøger 1633-34, 1936, s. 672. Moltkes privilegier iøvrigt: 10.9.1630 og 22.5.1632 i Kancelliets Brevbøger 1630-32, 1932, s. 230 og 768; 4.9.1645 i Kancelliets Brevbøger 1644-45, s. 422; 21.1.1647, 8.3.1649, 17.10.1656, 17.5.1659, 9.4.1662, alle i Rigsarkivet: Sjællandske Registre 1641-48 fol. 594, 1648-50 fol. 148, 1651-56 fol. 868, 1659-60 fol. 378, 1660-64 fol. 272. – (29) Kancelliets Brevbøger 1642-1643, 1957, s. 2. – (30) Bircherods privilegium er trykt og sagen nærmere refereret i Kirkhist. Saml. 7. rk. III, 1957-59, s. 416-19; Moltke hævdede da, at han havde 1700 eksemplarer på lager af Brochmands »Systematis theologici epitome« 1649. – (31) Jf. note 28.

(32) Danske Magazin 5. rk. I, 1887-89, s. 209; Skandinavisk Litteraturselskabs Skrifter I, 1805, s. 234-35, jf. Stolpe (note 1) I, s. 127ff. – (33) F.eks. er Steph. Johannis Stephanius' Nomenclatoris latino-danici pars altera, Sorø 1654, trykt af Peder Morsing på Martzans og Moltkes bekostning. – (34) E. Selmar, Gamle Dages Bogtrykkerforhold i Omrids, 1916, s. 31. – (35) Privilegiet er trykt i bogen. – (36) Om Moltkes salmebøger se C. J. Brandt og L. Helveg, Den danske Psalmedigtning II, 1847 s. XXVIII-XXIX, og P. Severinsen, Det 17. Aarhundredes »fuldkomne« Salmebøger, i: Kirkhist. Saml. 4. rk. V, 1897-99 s. 619-28, jf. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon V, 1927, s. 411, og Bibl. Dan. I, 1961, sp. 327f. – (37) Joach. Moltken, En aandelig Haandbog, huorudi de fornemste Bøger aff Bibelen, som veyfarendis Folck mest bruger findis. 2den Gang til Trycken forferdiget. Kbh. 1639. – (38) Om Moltkes oversættelser se Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon V, 1927, s. 411f. – (39) Se s. 69. (40) F.eks. ud over de allerede omtalte Arild Huitfeldt, Danmarckis Rigis Krönicke, 1652-55, dediceret til Frederik III, Aandelig Bröndspring, 1640, og Wilh. Alard, Siælens aandelige Apoteck, 1640, til Leonore Christine og Korfits Ulfeld.

(41) Breve fra og til Ole Worm III 1644-1654, oversat af H. D. Schepelern 1968, s. 121. Et andet eksempel er Kgl. Bibls eksemplar af Ole Worms *Historia Animalis*, trykt 1653 på Moltkes forlag, der har en indklæbet håndskreven dedikation fra Moltke til rigshofmester Joachim Gersdorff. – (42) Prins Christian (V.)s Breve I, udgivne ved E. Marquard, 1952, s. 370. – (43) *Musikhistorisk Arkiv I*, 1931-1939, s. 103-104, og Nils Schiørrings *Musikkens historie i Danmark I*, 1977, s. 205. – (44) Om messekatalogerne se Peter Düsterdieck, *Buchproduktion im 17. Jahrhundert, Eine Analyse der Messkataloge für die Jahre 1637 und 1658*, i: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 14, 1974, s. 163-220; *Geschichte des Deutschen Buchhandels I*, 1886, s. 448-502; II, 1908, s. 136-177, og Gustav Schwetschke, *Codex nundinarius Germaniae literaturae bisecularis. Mess-Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Mess-Kataloges im Jahre 1564 bis zu der Gründung des ersten Buchhändler-Vereins im Jahre 1765*, Halle 1850. – (45) Breve fra og til Ole Worm I, 1965, s. 355-56; jf. messekatalog for 1635, Herbstmess, Leipzig, bl. A 4r: *Danica Literatura Antiquissima, vulgo Gothica dicta luci reddita, opera Olai Wormii D. Med. & P. P. Hafn*, in 4. Wittebergæ apud Hæred. S. Selfisch. – (46) I messekatalogerne for 1650 og 1653 forekommer en række publikationer, 16 i alt, trykt i København, men uden angivelse af trykker og forlægger. En undersøgelse af de pågældende tryk viser, at 9 har Martzan som trykker, 2 Martzan som forlægger og trykker, 4 Holst som forlægger, og 1 Melchior Winckler som trykker. Disse tryk er ikke medregnet i tallene for de publikationer, Holst og Martzan annoncerer i messekatalogerne. – (47) *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels XVII*, 1894, s. 202. – (48) Jf. Breve fra og til Ole Worm I, 1965, s. 69, 72, 76, 77, 355, 356; III, 1968, s. 184, 438, 513, 522; Biskop Hans Mikselsens dagbog, trykt i *Samlinger til Fyens Hist. og Topographie* 5, 1878, s. 75. – (49) Leipzig, katalog til forårsmessen 1638 bl. E 3v. – (50) Ulm-udgaven var optaget i Leipzigkatalogen til forårsmessen 1638 bl. A v, Moltkes 1638-udgave i Leipzigkatalogen til efterårsmessen 1638 bl. E r med følgende tilføjelse vendt mod Ulm-udgaven: »Editio novissima, cui præfixa est justissima invectiva in illos, qui idem Systema alibi, & in specie Ulmæ, contra assensum & voluntatem Autoris, turpissimi lucri causa, corrupte recudi curaverant«.

(51) Leipzig forårsmesse 1635 bl. A 3r; smst. forårsmesse 1636 bl. A 2r; Frankfurt forårsmesse 1637 bl. A 3r; Leipzig efterårsmesse 1638 bl. A v; Leipzig forårsmesse 1640 bl. B 3r. – (52) Annonceret af Hallervord forårsmessen 1631 (Leipzig bl. C 3r, Frankfurt bl. B 4v) og i 1634, Leipzig forårsmessen bl. B 4r; af Moltke i 1634, Frankfurt efterårsmessen bl. A 2r, og i 1637, Frankfurt forårsmessen bl. B v, samt af Joachim Wild i 1649, Leipzig forårsmessen bl. C 4. – (53) Annonceret i 1645, Leipzig forårsmesse bl. B 3r; 1646, Leipzig forårsmesse bl. B 2v. Om udgivelsen af Saxoudgaven se Breve fra og til Ole Worm I, 1965, s. 366, 373-75, og III, 1968, s. 40 (brev fra Stephanus): »Over Eders Moltichens Sløseri, kan jeg ikke lade være med at beklage mig til dig; havde det ikke været for ham, ville vor Saxo nu have set Lyset. Derfor beder jeg dig tage Manden ved Ørene og opfordre ham alvorligt til snart at blive med Resten, som rigtignok kun er en lille smule. Thi vor Bogtrykker kan ikke komme videre med trykningen af noterne, fordi der mangler de sidetal, som skal føjes til de enkelte Bemærk-

ninger.« Smst. s. 43 svarer Worm »Ret alvorligt har jeg forholdet Moltichen hans Forpligtelser, men af Hensyn til andre Ting, som det har større hast med (og som synes at spille større Rolle for hans Pengepung!) hævder han at være nødt til at vente.« (54) Om forlæggerforholdet bruges de almindeligt anvendte betegnelser »Paa Joachim Moltke Bogførers Bekostning«, »Sumptibus Joachimi Moltkenii Bibliop.«, »Impensis Joachimi Moltkenii, Bibliop. Haf.«, »In Verlegung Joachim Moltke«, »Aux depens de Joachimi Moltke Marchand Libraire«. Udtrykket »Paa Joachim Moltkes bekostning oc findis hos hannem til kiøbs« understreger begge sider af hans virksomhed, både forlægger- og boghandlervirksomheden, mens betegnelser som »Prostant apud Joachimum Moltkenium Bibliopol. ibid.« [5: København], »I Kiøbenhavn hos Joachim Moltke Bogfører sammesteds«, »Hos Joachim Moltke Bogfører sammesteds«, eller »Apud Joach. Moltken, Bibliopol.« angiver, at Moltke har forhandlingen af bogen, mens han åbenbart ikke har været parthaver i udgifterne ved trykning og udgivelse. (55) Oplysningerne bygger på en undersøgelse af samtlige bøger, Moltke har annonceret i messekatologerne. – (56) Stolpe (note 1) I, s. 161 f. – (57) Det fremgår af Johan Moltkes stambog, Thott 568 8°; jf. Fund og Forskning XXIII, 1977-78, s. 65. – (58) Rigsarkivet, Sjæl. Reg. 1660-1664 fol. 476. – (59) Om arvestridighederne se Stolpe (note 1) II, s. 100-105. – (60) Paullis memorial se note 4. Om Paullis retsstrid med Helvig Moltke se note 16.

(61) Udgiven i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen LXV, 1978, s. 70-90. (62) Til sammenligning jf. Kancelliets Brevbøger 1630-32, 1932 s. 16-17, hvor det i privilegiet for bogtrykkeren Henrik Waldkirchs enke og søn anføres, at der af Waldkirchs forlagsartikler resterer »nogle hundrede eksemplarer«. – (63) Kongebrev om Reformer i det lærde Skolevæsen 22.10.1604, i Danske Kirkelove, udg. af H. F. Rørdam, III, 1889, s. 17-20; de tilhørende Tabella Scholastica er trykt i R. Nyerup, Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 1804, s. 82. Biskoppernes Betænkning om, hvad der kunne tjene til de latinske Skolers Fremme 17.6.1650, trykt i Danske Kirkelove III, s. 357 ff, indeholder ligeledes en liste over anbefalede skolebøger, ligesom de af Københavns Universitets professorer udarbejdede uniformitetstabeller fra 1656, trykt i H. F. Rørdams Historiske Studier og Samlinger I, 1891, s. 182 f. – (64) Melanchtons grammatik jf. Bibl. Dan. IV sp. 15; Camerarius' Æsop-udgave jf. Bibl. Dan. IV sp. 109 og inventarium (note 61) nr. 273; jf. desuden bilaget ovenfor s. 84. I listerne over de bøger, som Salomon Sartor og Henrik Waldkirch i 1626 afleverede til universitetsbiblioteket, forekommer flere skolebøger af denne type. I Sartors liste f.eks. »Catonis Vers«, »Corderi Colloqvia«; i Waldkirchs »Nomenclator Junij«, »Epitome phraseos Aldj«, se Danske Magazin 5. rk. I, 1887-89, s. 68-70. (65) Inventarium (note 61) nr. 277 (148 eksemplarer til rest). En anden skolebog af samme type på Moltkes forlag er Iliadis Homeri Rapsodia I, Pythagoræ aurea Carmina, Anacreontis Theci selectiora. In usum Scholarum edita, Hafniæ 1657 (Bibl. Dan. IV sp. 91), som ikke forekommer i Moltkes lager. – (66) Thomas Lunds grammatik var en tid kendt under betegnelsen »Den hellige Treenhed og kompagni«, fordi den var dediceret til den hellige Treenhed og til Christian IVs sønner Frederik og Ulrik, se: S. M. Gjellerup, Biskop Jens Dinesen Jersin, 1868-70, s. 94-95. – (67) Jf.

bilaget ovenfor s. 84-86. – (68) Jf. bilaget ovenfor s. 86-87. – (69) Inventarium (note 61) nr. 711-27. – (70) Auktionskatalogen fra 1666 er anført i Bibl. Dan. IV sp. 591 under kataloger over anonyme bogsamlinger; der kan imidlertid ikke være tvivl om at katalogen fra 29.10.1666 er over Moltkes bøger, idet denne auktion dels har været afholdt i Joachim Moltkes enkes hus ifølge titelbladets angivelse, og dels fremgår det klart af det blad med oplysninger vedrørende auktionen, som er indhæftet i inventariet, at de går på netop denne auktionskatalog. Auktionskatalogen fra 1667 er dateret 19.2., men ifølge Daniel Paullis oplysning fra hans retsstrid med Helvig Moltke, jf. note 16, fandt denne auktion først sted 11.3.1667.

(71) F.eks. 1666-katalogen, fol. nr. 257, Augustin, De civitate dei cum commentario, 1494, jf. Victor Madsen, Katalog over Det kongelige Biblioteks Inkunabler I, 1931, nr. 404; og i 1667-katalogen, fol. nr. 26, Soccus, Sermones, 1480, jf. Victor Madsen, anf. værk III, 1937 nr. 3724. – (72) Jf. s. 73 ff. – (73) En kontakt professorerne ved Københavns universitet tidligt havde været interesseret i og forgæves søgt at få Salomon Sartor til at påtage sig, se Danske Magazin 5. rk. I, 1887-1889, s. 135. (74) Jf. Breve fra og til Ole Worm III, 1968, s. 510, 22.5.1654, brev fra Ole Worm til Thomas Bartholin: »Vor Moltichen her sælger din Bog om Brystgangen, trykt i London« [d.v.s. Th. Bartholin, De lacteis thoracicis in homine brutisque nuper observatis historia anatomica, Londini 1652]. – (75) Ole Worm, Fasti Danici, 1643 og samme, Danicorum monumentorum libri sex, 1643, jf. gravskrift over Moltke i Peder Hansen Resen, Inscriptiones Hafnienses, 1668, s. 224. – (76) Efter udgivelsen af inventaret er det lykkedes at gøre endnu nogle titelidentifikationer, nemlig: nr. 192 Vogelmanni Elegantiæ (jf. auktionskatalog over Moltkes bøger 29.10.1666 nr. 398 i duodez: Lipsiæ 1609); nr. 259 Catonis Disticha = nr. 547 Catonis de Moribus; nr. 305 Lutheri Epitome = DP: Luthers (Morten) Epitome af hans lidle Catechismi oc Børnelærdoms Visitatz, Ungdommen, oc den gemeene Mand, udi Synderlighed til merckelig Forfremmelse udi deris Saligheds Kundskab til det evige Lif. 16°; nr. 525 Viburgi Dicta = nr. 338 Wiburgi Summa; nr. 576 Mirabilia Naturæ = nr. 475 Skaaning Mirabilia Naturæ; nr. 664 Epitome Biblica (Bibl. Dan. I 96: 1633).